

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З ГЕНДЕРНИМ КОМПОНЕНТОМ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНОМОВНИХ ЗМІ)

Льченко О. А.

ВСТУП

Фразеологія – один із найпотужніших акумуляторів культурних і мовних надбань народу. У чарунках фразеології таїться безмежний потенціал для аналізу гендерних стереотипів, що сформувалися у свідомості етносу. Отже, сучасний етап розвитку мовознавства характеризується активним зростанням і поширенням гендерних досліджень. У центрі уваги гендерних студій перебувають не тільки біологічні, культурні, соціальні, а й мовні чинники, що в діалогічній єдності визначають ставлення суспільства до чоловіків і жінок, поведінку індивідів у зв'язку з належністю до тієї чи тієї статі, стереотипні уявлення щодо чоловічих і жіночих характеристик. Усе це спричинило появу окремого лінгвістичного відгалуження – гендерної лінгвістики. Репрезентацію гендерного аспекту в лексиці досліджують О. Калугіна, В. Потапов, Т. Сукаленко та ін., фразеології – А. Григорян, М. Лозицька, Н. Павленко, О. Смирнова та ін., граматиці – М. Ласкова, О. Халіман, О. Холод та ін., лексикографії – М. Колеснікова, І. Ольшанський, Я. Пузиренко та ін., відображення гендерних стереотипів у мовній свідомості – О. Біла, О. Горошко, В. Єфремов та ін., у мові засобів масової інформації (далі – ЗМІ) – Д. Гонтлет, І. Гусейнова, М. Мамич, В. Слінчук, Г. Цапро та ін.

Гендерний компонент як семантична складова частина українських фразеологізмів об'єктом комплексного аналізу ще не був.

Актуальність цієї розвідки зумовлена необхідністю виявити гендерний компонент в українських фразеологізмах ЗМІ, що сприяє репрезентації культурних стереотипів, які відображають результат соціалізації чоловіка/жінки в суспільстві відповідно до статевої належності.

Мета дослідження – схарактеризувати реалізацію гендерного компонента в семантичній структурі фразеологізмів сучасної української мови ЗМІ.

Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

1) систематизувати й узагальнити теоретичні засади гендерних досліджень у лінгвістичній царині;

2) з'ясувати роль гендерного компонента в структурі фразеологічного значення;

3) виявити й описати семантику гендерно маркованих фразеологізмів, що функціонують в українській мові сучасних ЗМІ.

Об'єкт дослідження – фразеологізми з гендерним компонентом; предмет – семантичні особливості українських фразеологізмів із гендерним компонентом, що функціонують у мові ЗМІ.

Матеріал дослідження становить корпус фразеологізмів із гендерним компонентом, сформований методом суцільної вибірки з матеріалів ЗМІ.

Теоретико-методологічною основою роботи слугували теорія фразеологічної номінації та походження фразеологізмів О. Куніна¹, концепція фразеологічного значення В. Телії², підходи до вивчення гендерно маркованих одиниць А. Мартинюк³ та І. Зикової⁴, в межах яких можливим є розширення структури фразеологічного значення за рахунок гендерної складової частини.

1. Теоретичний аспект гендерних досліджень у лінгвістиці

Помітною тенденцією в сучасних семантичних студіях є розширення дослідницької парадигми – від структурної до когнітивно-прагматичної, що зумовлено її антропологічним характером: мову досліджують не тільки як об'єктивно існуючу систему, але й як світ людини (соціуму) з характерною для неї системою цінностей.

Згідно з новими лінгвістичними концепціями, основна функція мови полягає не стільки в передачі інформації й здійсненні референції до незалежної від неї реальності, скільки в орієнтації особистості в її власній когнітивній царині. Отже, мову аналізують як систему орієнтованої поведінки, де конотація відіграє вирішальну роль. У центрі лінгвістичної уваги опинився детермінований відповідною

¹ Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Москва : Высшая школа, 1996. 381 с.

² Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1996. 295 с.

³ Мартинюк А.П. Конструювання гендеру в англомовному дискурсі. Харків : Константа. 2004. 292 с.

Мартинюк А.П. Регулятивна функція гендерно маркованих одиниць мови (на матеріалі сучасного англомовного публіцистичного дискурсу) : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. URL: <http://www.disslib.org/rehuljatyvna-funktsia-henderno-markovanykh-odynys-movy.html>.

⁴ Зыкова И.В. Способы конструирования гендера в английской фразеологии. Москва : Едиториал УРСС, 2003. 232 с.

культурою користувач мовою – суб'єкт, який пізнає світ, мислить, оцінює, відчуває⁵.

Нове розуміння процесів категоризації, відмова від визнання об'єктивної істини, інтерес до суб'єктивного, розвиток нових теорій дослідження особи спричинили переоцінку наукових принципів щодо вивчення категорії «стать», що інтерпретувалася раніше лише як біологічно детермінована, яку називають словами «чоловік» і «жінка». Але є ще й соціокультурна стать – одна з найважливіших суспільно значимих характеристик людини, яка істотно визначає соціальну, культурну й когнітивну орієнтацію особистості у світі, зокрема за посередництвом мови.

Необхідність застосування нової термінології в аспекті антропоцентричного підходу під час дослідження всіх параметрів людської особистості, зокрема статі, стала однією з причин введення в науковий термінологічний апарат поняття «гендер», що трактується як соціально зумовлений і соціально відтворений феномен і є одним із тих параметрів особистості, що відбиваються в мові. Таким чином, гендер може досліджуватися як вимір, як параметр вивчення в багатьох суспільних науках, зокрема в лінгвістиці.

До сучасної лінгвістичної парадигми термін «гендер» запозичено зі сфери соціальних наук набагато пізніше, ніж в інші гуманітарні науки. Спочатку роботи в цій галузі виникли на Заході, і перші системні описи чоловічих і жіночих особливостей мови і мовлення були зроблені на базі германської і романської груп мов. Нині цей процес відбувається настільки стрімко, що з упевненістю можна говорити про появу ще однієї галузі вітчизняного мовознавства – лінгвістичної гендерології, або гендерної лінгвістики.

Більшість дослідників⁶ схильні виділяти три основні етапи розвитку гендерної лінгвістики: 1) біологічний детермінізм (періодичні дослідження, які засновано більшою мірою на спостереженні різних фактів, ніж на систематичних дослідженнях); 2) проміжний етап на поч. ХХ ст., який і заклав базу для сучасних гендерних досліджень; 3) повномасштабні гендерні дослідження, що почалися з 60-х рр. ХХ ст. В українській науковій традиції стійкий інтерес до гендерних досліджень став спостерігатись лише наприкінці 90-х рр. ХХ ст.⁷

⁵ Голубовська І.О. Антропологізм у мовознавстві та викладанні іноземних мов. *Лінгвістика ХХІ століття: нові дослідження та перспективи* / Редкол.: В.В. Акуленко (голов. ред.) та ін. Київ : Логос. 2006. С. 33.

⁶ Павленко Н.О. Гендерний компонент у структурі та семантиці фразеологічних одиниць сучасної англійської мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2017. 24 с.

⁷ Там само.

Розмежування і відмінності між поняттями «стать» і «гендер» були чітко окреслені після оприлюднення роботи Р. Унгер «Про перевизначення понять “стать” і “гендер”». Автор пропонує використовувати слово «стать» тільки для визначення біологічного статевого розмежування. Використання ж терміна «гендер» передбачається для опису соціальних, культурних, психологічних аспектів, які можна зіставити з рисами, нормами, стереотипами і ролями, що вважаються характерними або бажаними для тих, кого суспільство вважає чоловіками або жінками⁸.

Хоча термін «гендер» визнається більшістю дослідників, є низка труднощів, що зумовлені порівняною новизною цього поняття і його особливостями: 1) термін «гендер» виник в англomовному просторі і є англійським омонімом граматичної категорії роду; 2) низка дослідників, аналізуючи статуральну диференціацію суспільства й пов'язані з нею процеси, оперує застарілими термінами, включаючи їх у праці про соціальну й культурну значимість статі; 3) в багатьох наукових роботах поняття «стать» і «гендер» використовують паралельно; 4) неточності виникають залежно від мови, якою оформлене дослідження, а також у перекладі іншомовних робіт українською мовою; 5) у виборі термінології має значення концептуальна позиція автора⁹.

Щодо відмінностей у мовленні чоловіків і жінок із позицій теорії мовної особистості (поняття «мовна особистість» може стосуватися й окремо взятої людини, і групи людей, які є носіями спільної картини світу), враховуючи соціальну зумовленість цих відмінностей, Т. Семашко¹⁰ пропонує під гендером розуміти динамічні, культурно-детерміновані соціальні характеристики чоловіків і жінок – носіїв різних картин світу, що вибудовуються в основних атрибутах на базі мовних засобів усного й писемного мовлення. Призначення терміна «гендер» полягає в розмежуванні соціокультурних і біологічних характеристик чоловіка й жінки як членів відповідної етнокультурної

⁸ Генералова А.В. Гендерный аспект в социальных науках и психологии. *Общество. Гендер. Культура* : Материалы международной научной практической конференции, Омск, 20–21 сентября, 2001 г. Часть 2. Омск : Омский университет. 2001. С. 100.

⁹ Трофимова Е.И. О концептуальных понятиях и терминах в гендерных исследованиях и феминистской теории. *Женщина в российском обществе*. 2000. № 4. С. 35.

¹⁰ Семашко Т. Гендерна лінгвістика в системі сучасної мовознавчої науки. *Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2010. № 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/genderna-lingvistika-v-sistemi-suchasnoyi-movoznavchoyi-nauki/viewer>.

спільноти¹¹. Цей термін покликаний акцентувати увагу на суспільно-конструйованому характері статі, її конвенціональності, інституціональності й ритуалізованості¹².

Сучасна лінгвістика переживає своєрідний гендерний бум, що дає змогу констатувати такі моменти.

1. Початковий етап становлення цього напрямку в українському мовознавстві вже завершився, про що свідчить велика кількість праць, присвячених гендеру. Вітчизняне мовознавство репрезентоване культурологічними розвідками гендерного концептуального змісту на матеріалі лексики (О. Бессонова, О. Бондаренко, О. Дудолодова, М. Колеснікова, О. Волинчик), фразеології (І. Зикова, Д. Малішевська), паремій (Ю. Абрамова, А. Кириліна), соціолінгвістичними дослідженнями (Є. Бакушева, Н. Верхованцева, О. Петренко), розвідками мовленнєвої поведінки статей (Н. Борисенко, О. Козачишина), психолінгвістичними роботами (О. Горошко, С. Табурова, О. Холод). Комплексний аналіз гендерно маркованих одиниць подається в дослідженні А. Мартинюк¹³.

2. Сучасний стан гендерних досліджень дає змогу виокремити такі магістральні підходи напрацювань, що вважаються взаємодоповнюючими й лише в сукупності мають пояснюючу силу. Перший підхід зводиться до трактування винятково соціальної природи чоловіків і жінок і спрямований на виявлення тих мовних відмінностей, які можна пояснити особливостями перерозподілу соціальної влади в суспільстві. Лексичні переваги та деякі інші особливості використання мови залежно від статі того, хто говорить, мають умовну назву «жіноча» і «чоловіча» мови. При чому ці мови визначаються як функціональна похідна від основної мови, що використовується в тих випадках, коли партнери по спілкуванню перебувають на різних щаблях соціальної ієрархії. Другий підхід редукує «жіночу» й «чоловічу» мови до особливостей мовленнєвої поведінки статей. Для вчених, які працюють у цьому напрямі, статистичні показники чи визначення середніх параметрів мають суттєве значення і формують каркас для будови психолінгвістичних теорій чоловічого й жіночого типів мовленнєвої поведінки. Третій підхід спрямований на

¹¹ Кириліна А.В. Гендер: лингвистические аспекты. Москва : Институт социологии РАН. 1999. С. 7.

¹² Мельник Ю.П. Об'єктивація гендерних стереотипів у сучасній лінгвістичній науці. *Вісник Житомирського державного університету*. Вип. 45. Філологічні науки. С. 110.

¹³ Мартинюк А.П. Регулятивна функція гендерно маркованих одиниць мови (на матеріалі сучасного англомовного публіцистичного дискурсу) : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. URL: <http://www.disslib.org/rehuljatyvna-funktsia-henderno-markovanykh-odynyts-movy.html>.

когнітивний аспект розбіжностей у мовній поведінці статей. Для представників цього підходу є більш значущим не скільки визначення частотності відмінностей та оперування її показниками, стільки створення цілісних лінгвістичних моделей, когнітивних підвалин мовних категорій¹⁴.

По-третє, зроблено важливе спостереження онтологічного характеру: парадоксальність гендеру як феномена в мові полягає в тому, що практично в усіх лінгвістичних дисциплінах є лакуна в його вивченні: в соціолінгвістиці, що надає матеріал про функціонування мови в групах людей за різними ознаками (вік, стать, професія), у психолінгвістиці, що досліджує специфіку чоловічих і жіночих асоціацій, у лінгвокультурології, що вивчає культурну специфіку гендеру, розмежовуючи загальне й індивідуальне залежно від мови й культури відповідного суспільства тощо.

Названі напрями не нівелюють один одного, а доповнюють. Гендерні ознаки мовної картини світу – це сутнісні прояви пізнання світу крізь призму чоловічого й жіночого світосприйняття, а також вплив статі на мовну практику й мовну поведінку. Гендерні відношення в мові фіксуються у вигляді мовних стереотипів, які накладають відбиток на поведінку, зокрема на мовленнєву, особистості й на процеси її мовної соціалізації. Лінгвістика ж дає змогу виявити відображення гендерних стереотипів, зафіксованих у свідомості носіїв мови.

Чоловіки і жінки по-різному вербалізують світ і добирають мовні засоби для характеристики одне одного. Саме тому й спостерігаються відмінності в їх мові. Отже, існують усі підстави стверджувати: є почуття, які переживають тільки жінки або тільки чоловіки, а отже, цим прагматичним настановам відповідає вибір мовних засобів, природний для одних і нетиповий для інших.

Незважаючи на ті здобутки, що їх має українська гендерна лінгвістика, варто констатувати факт, що вона не встигає за західною: якщо західні гендерні дослідження перебувають на піку свого розвитку, то в Україні спостерігається стійкий інтерес до розвідок у гендерному аспекті на різних лінгвістичних рівнях, з яких лексика й фразеологія є найбільш репрезентативними, оскільки це найбільш чутливі мовні рівні.

2. Гендерний компонент у структурі фразеологічного значення

Гендерна стереотипізація зафіксована в мові на різних її рівнях, зокрема на фразеологічному. Як зазначає І. Зикова, фразеологізми – це душа будь-якої національної мови, в них неповторно виражено культурну

¹⁴ Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. Москва : Институт социологии РАН. 1999. С. 97.

своєрідність народу, і тому вони становлять надзвичайно цінне джерело знань про особливості концептуалізації гендеру у свідомості носіїв¹⁵. Отже, І. Зикова висуває гіпотезу про існування гендерного макрокомпоненту в семантиці фразеологізмів, який взаємодіє з дескриптивним, оцінним, мотиваційним, емоційним, граматичним, стилістичним. Гендерний макрокомпонент, нашаровуючись на опис фразеологізму, допомагає адекватно відобразити культурні поняття «чоловіче–жіноче». Однак «складність його аналізу полягає в тому, що він може «розсіюватися» по всіх інших макрокомпонентах фразеологічного значення в разі відсутності в дескрипції експліцитної семи, що вказує на денотат чоловічої або жіночої статі»¹⁶.

Своєю чергою, семантика фразеологічних одиниць може повною мірою розкривати «соціальну вагу й значущість позицій статі»¹⁷, а також вказує на шляхи досягнення соціальних позицій, які диктуються статтю. Кожен фразеологізм є ніби правилом, вказівкою на те, до чого треба прагнути, і навпаки, чого варто уникати. Значення фразеологізму служить показником «коректності» або «некоректності» соціальної позиції, що відбивається в семантиці фразеологізму. Використання, привласнення певного «образу статті» або, навпаки, його відкидання веде до отримання «соціальної позиції статті» й маркує «гендерну повноцінність» індивіда¹⁸.

Фразеологізм були предметом гендерних досліджень І. Зикової, А. Кириліної, О. Комісарової, В. Телії, О. Вороніної та ін. Гендерна лінгвістика має певний потенціал наукових розвідок, присвячених аналізу вербалізації концептів «чоловік» і «жінка» на матеріалі англійської фразеології (О. Белик, В. Васюк, Л. Дзасежева, Н. Павленко, О. Шишигіна та ін.), здійснено порівняльні дослідження фразеологізмів із гендерним компонентом російської й англійської мов (О. Калугіна, Г. Хакімова та ін.). Українська лінгвістика збагатилася в цьому аспекті працями А. Архангельської, В. Ужченка, Л. Ставицької, О. Горошко, М. Дмитрієвої та ін.

Гендерні відносини, характер ставлення до чоловіка й жінки в суспільстві, усталені в культурі відповідного народу, концептуалізуються у вигляді стереотипів. Для всебічного вивчення культури

¹⁵ Зикова И.В. Способы конструирования гендера в английской фразеологии. Москва : Едиториал УРСС, 2003. С. 11.

¹⁶ Там само. С. 29.

¹⁷ Першай А.Ю. Семантика пола: репрезентация гендерных отношений во фразеологии. 2003. URL: <https://www.academia.edu/350857/>. С. 442.

¹⁸ Павленко Н.О. Гендерний компонент у структурі та семантиці фразеологічних одиниць сучасної англійської мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2017. С. 40–41.

народу, його суспільної свідомості важливим є аналіз засобів вербалізації гендерних стереотипів.

У фразеологізмах відбито риси характеру, зовнішності, побутової й соціальної місії чоловіків і жінок. Розрізняють експліцитне й імпліцитне вираження гендерного компонента в структурі фразеологізму. Експліцитне вираження характеризується наявністю відповідних маркерів, що вказують на денотата чоловічої або жіночої статі (*він, вона, чоловік, жінка, дівчина, парубок, мужик* і т. ін.) або людину без врахування статевої належності. У разі експліцитної маркованості фразеологізму гендерно маркованими є план вираження і план змісту, тобто гендерний маркер – показчик статі, що наявний у структурі і значенні фразеологічної одиниці¹⁹.

Оцінюючи зовнішність жінки, звертають увагу на її природну красу, охайність, параметричні характеристики (зріст, комплекцію, фігуру): *здунь – полетить* – «худенька, тендітна дівчина»; *як цвіт калини* – «гарна, красива» (про дівчину); *як вільце* – «гарна, красива» (про дівчину); *як писана ікона* – «красива, гарна, вродлива» (про жінку); *умивається росою* – «дуже вродливий» (переважно про дівчину); або відсутність вроди: *Клава рубероїд; Клава Шифер; красуня бараниківська*²⁰. Частина таких фразеологізмів – це порівняння з порушенням смислових дистрибуцій: *красива як кобила сива; красива як сучка сива; красива як рожка сива*²¹.

До характерологічних ознак жіночої зовнішності належать особливості статури, ходи, загального зовнішнього вигляду: *однією ногою пише, а другою стирає* – про красиву жіночу ходу; *як з воза вилами скидана* – «неприваблива, некрасива» (про жіночу статуру); *індюшиця горбата* – «нестатурна жінка»; *як вилка* – «худя жінка»; *як гілка* – «дуже висока»; *рясна як груша* – «товста, повногруда жінка»; *баба Пихтя* – «товста жінка»; *як з бомаги викутана* – «ошатна, пишна жінка»; *як Мотька; Валя з хозтовару* – «неакуратно одягнена жінка»; *[як] віця шльонська* – «жінка з неакуратною зачіскою»²².

¹⁹ Словник фразеологізмів української мови / відпов. ред. В.О. Винник. Київ : Наукова думка. 2003. 788 с.

²⁰ Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу. Вид. 6-е, доповн. й переробл. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 552 с.

²¹ Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу. Вид. 6-е, доповн. й переробл. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 552 с.

²² Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу. Вид. 6-е, доповн. й переробл. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 552 с.

Обмежена кількість фразеологізмів побутує на позначення суто чоловічої краси або непривабливості. Це пояснити можна тим, що семантичний компонент таких фразеологізмів часто включає сему «людина», а не «чоловік», тому такі одиниці можуть характеризувати й жінку, й чоловіка: *як з воску вилитий (виліплений)* – «гарний, красивий»; *як із журналу* – «гарний, красивий, вродливий»; *хоч малюй* – «дуже красивий»; *сороки вкрадуть* – «гарний, красивий, чистий, привабливий»; *батько не старався, мати не хотіла* – «некрасивий»; *як смертний гріх* – «дуже некрасивий»²³.

На позначення особливостей статури та інших зовнішніх ознак чоловіка зафіксовано такі фразеологізми: *аеродром на голові; блохи по голові на ковзанах їздять; дві волосини в три ряди; була одна волосина та й ту блоха одкусила; кучерявий без волос, а спереду гичка* – «лисий»; *як амбал* – «дуже високий, міцний, плечистий чоловік»; *три метри (метра) дурості* – «високий і худий» (переважно про чоловіків); *гарна палка щось (багнуку, лайно) мішати (колотити)* – «дуже високий і худий» (переважно про чоловіка); *Петрів батіг* – «чоловік високого зросту»; *партизан у заростях укропу* – «низький на зріст чоловік». Таким чином, фразеологізми на позначення зовнішніх ознак чоловіка містять переважно параметричні характеристики²⁴.

Фразеологізми на позначення внутрішніх характеристик дають уявлення про жіночий розум і характер, виявляючи такі негативні риси, як балакучість, злість, крикливість, хитрість, які притаманні жінкам більше, ніж чоловікам: *сільський вісник, кума Марфуша, кума з Камброда, баба Полька телевизор, баба Триндичиха* – «балакуча жінка»; *карга драна, Кобра Львівна, змія підколодна, гримза волохата, гадюча змія, як змія шипуча, коза самородна, бараболка* – «зла жінка»; *Дунька з бараків* – «дуже криклива жінка» / «неохайно одягнена жінка»; *як Манька білолучанська* – «криклива, недалека жінка»; *донька лисиччина* – «хитра жінка»; *бариня нещасна* – «лінива жінка»²⁵.

Таким чином, традиційним для української лінгвокультури є використання людських імен, де вони виконують образну функцію. Поширеними у фразеологізмах є такі імена: *Дунька, Вася, Клава,*

²³ Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу. Вид. 6-е, доповн. й переробл. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 552 с.

²⁴ Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу. Вид. 6-е, доповн. й переробл. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 552 с.

²⁵ Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу. Вид. 6-е, доповн. й переробл. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 552 с.

Фрося, Ваня. Усі ці антропоніми у складі фразеологізмів пейоративно забарвлені.

Характеристику розумових здібностей містять фразеологізми фемінної групи з іменами жінок: *Дунька з мильного заводу, Дунька з переулку, Дуня з шляхопроводу, дурочка з переулочка, Зойка з мильного заводу, Клава з Балаклави, Клава з дурдому, Дуня з котелками, Манька-Дунька, Маша з пилорами; [як] Манька в сливах – «дурнувата, пришелепувата людина» (переважно жінка)*²⁶.

До відповідної групи фразеологізмів із семантикою «маскулінні ознаки» належать одиниці, у складі яких є чоловічі імена: *Альоха припудрений; Альоша-гуморист; Ванька з гори; вроді Володі; Федя з Балабуївки – «недоумкуватий»*. Останній фразеологізм містить ойконім, якого в Україні немає. В. Ужченко й Д. Ужченко припускають, що його поява пов'язана зі словом *балабонити* – «говорити пусте»²⁷. Ці фразеологізми містять сему «відсутність інтелекту» й мають негативну конотацію, оскільки людина з обмеженим розумовим потенціалом завжди була предметом глузування.

Фразеологізми, які мають чоловічі референти на позначення внутрішніх рис: *засць мартівський – «швидкий, спритний хлопець, чоловік»; кінь педальний – «чудний, дивний чоловік»; [як] котяра мартівський – «ласий (хлопець) до дівчат»*²⁸.

Визначаючи оцінний семантичний потенціал названих конструкцій, зауважимо, що в українському фразеологічному фонді переважає негативна оцінність. Вона зумовлена не стільки прагненням негативної конотації людини як представника тієї чи тієї статі, скільки пов'язана з концептуалізацією дійсності: «хороше» – норма, тому й на позначення меліоративного значення значно менше слів, а для характеристики «поганого» в мові значно більше конотативних слів. Таким чином, протиставлення ґрунтується не скільки на опозиції «чоловік–жінка», скільки «погане–хороше».

Отже, глибинні гендерні стереотипи, відображені у фразеології, нав'язують носіям мови готові матриці для оцінювання жіночих і чоловічих якостей.

²⁶ Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу. Вид. 6-е, доповн. й переробл. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 552 с.

²⁷ Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу. Вид. 6-е, доповн. й переробл. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 552 с.

²⁸ Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу. Вид. 6-е, доповн. й переробл. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 552 с.

3. Гендерно марковані фразеологізми у континуумі ЗМІ

Фразеологізми певною мірою відображають світогляд народу, суспільний лад, ідеологію своєї епохи, а також активізують мислення людини, викликають напругу почуттів у реципієнтів²⁹. Отже, фразеологізми є етнокультурним надбанням, частиною асоціативного ряду в процесі мислення представників відповідної нації, яка володіє оригінальним набором символів, знаків, зрозумілих кожному без додаткових детальних тлумачень. Використовуючи ці одиниці, носії мови створюють лаконічні образи, що доступні кожному носієві мови³⁰. Названі характеристики й ознаки фразеологізмів є потужним поштовхом до активного їх використання в континуумі сучасних ЗМІ, які задовольняють інформаційні потреби широкої аудиторії, намагаючись повідомити якомога більше інформації в стислій формі³¹.

Фразеологізми в континуумі сучасних ЗМІ є об'єктом досліджень багатьох дослідників, маститих науковців і вчених-початківців, зокрема таких, як Л. Авксентьев, М. Воронова, І. Коробкіна, М. Літвінова, А. Мелерович, С. Недбайло, О. Петров, О. Пономарів, В. Ужченко, Н. Чорна та ін.

Мовознавці зазначають, що сучасна лінгвістика переживає своєрідний «гендерний бум», а тому гендерний вплив не міг не відбитися на сучасних дослідженнях фразеологізмів ЗМІ. Гендерна маркованість як лексико-семантичне явище реалізується в лексемах, що позначають особу чоловічої або жіночої статі, або смислових компонентах у семантиці фразеологічних одиниць. Фразеологізми в мові ЗМІ відображають оцінні й культурні настанови суспільства, проте фіксуємо й деякі особливості, зумовлені стилістичними чинниками.

Фразеологізми, що функціонують у мові сучасних ЗМІ, репрезентують гендерну кількісну асиметрію в бік чоловічої статі, використовуючи відповідні антропоніми: **Бедь** [В. Бедь] **і совість – дві прями, що не перетинаються** (Персонал плюс, № 16, 2007); **Локшина від Нестора Шуфрича. Перебуваючи після керченської катастрофи у Криму та Севастополі, міністр з питань надзвичайних ситуацій регіонал Нестор Шуфрич на всіх нарадах і виступах перед представниками ЗМІ не втомлювався виспівувати дифірамби на адресу**

²⁹ Коробкіна І. Індивідуально-авторське використання фразеологізмів у творчості Івана Савича. *Вісник Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка*. Філологічні науки. 2000. № 4. С. 179.

³⁰ Воронова М. Варіанти фразеологізмів у журналістському творі. *Стиль і текст* : збірник статей. Київ, 2001. Вип. 1. С. 159.

³¹ Ільченко О.А. Фразеологічні трансформації в сучасних україномовних ЗМІ: призначення, функції, способи продукування. URL: <https://naub.ua/2014/frazeolohichni-transformatsiji-v-suchasnyh-ukrajinomovnyh-zmi-pryznachennya-funktsiji-sposoby-produkuvannya/>.

керівництва Севастополя та Кримської Автономії [...] (Персонал плюс, № 46, 2007); Ситуація нагадує *«переговори Герасима та Му-Му»*, влучно зазначив Олександр Волков, який не бере участі в переговорах і охоче виконує роль парламентського коментатора (Самостійна Україна, Ч. 18, 2002); Термін правління пристаркуватого і хворого *«царя Бориса»* закінчувався, а втрачати його команді царські привілеї ой як не хотілося (Народна газета, № 18, 2000); Сьогодні в нашій країні, керованій протягом п'ятнадцяти років *«контр-пропагандистом»* Кравчуком, *«міцним господарником Кучмою»* і *«оранжевим бухгалтером з чистими руками»* Ющенком, *вугільні шахти, наше основне багатство, – «доведені до ручки»* (Комуніст, № 13, 2006); *Головний український «синоптик» Віктор Ющенко відстежив: саме мокрої пори року найдоречніше проводити вибори або оголошувати про їхнє проведення. Бо саме «вибори» у нас останнім часом ростуть, як гриби після дощу* (Демократична Україна, № 1, 2009); *«Регіони» викликають Кличка на ринг* (Закон і бізнес, № 15, 2008); *Російський політолог Морозов: Порошенко був цяхом у черевіку в Путіна* (<https://www.pravda.com.ua/articles/2019/10/21>). Активне використання чоловічих імен (прізвищ) у гендерно маркованих фразеологізмах, напевне, зумовлене тим, що в українському політикумі більшість становлять представники чоловічої статі.

Трапляється вживання і загальних назв, які властиві тільки чоловікам: *«Гарбуз» міністру-соціалісту* [А. Барановському] (Комуніст, № 77, 2005) – гарбуз як символ відмови під час сватання презентували женихам; *От вам і «біднячок» із морозівської команди* [член партії О. Мороза] (Комуніст, № 13, 2006); *Суд імені Леоніда Кучми призначив його [В. Ющенка] царем України* (Без цензури, № 1, 2004).

У матеріалах ЗМІ трапляються фразеологічні сполучення, що демонструють гендерну маркованість, використовуючи номени родинних стосунків, причому такі приклади наявні для характеристики політичної діяльності і чоловіків, і жінок: [...] *Ющенко і Янукович – це «близнюки-брати»*, що вони обидва з одного *«кумівського гнізда»* (Комуніст, № 79–80, 2005); *Так же бездарно поводилася на посаді міністра культури й туризму і співаюча кума Оксана Білозір, яка прославилася своєю безглуздою війною з театром Російської драми ім. Лесі Українки* (Комуніст, № 79–80, 2005); *Батько безладу. Гра в парламентсько-президентську республіку, розпочата головою Верховної Ради Володимиром Литвином, може закінчитися олігархією* (Контракти, № 3, 2006); *При призначенні чиновників різного рангу дотримувалися єдиного критерію їх добору – родинні зв'язки, кумівські відносини і безумовно особиста відданість самопроголошеному «батьку» нації* (Комуніст, № 79–80, 2005); *«Батько» цензури. [...] Білоруському президентові Олександрові Лукашенкові здалося, що у світовій навутині це дуже багато свободи. Аби виправити ситуацію,*

він вирішив посилити цензуру в мережі (Закон і бізнес, № 3, 2010); *Адже вибір між «оранжевим» і «біло-блакитним» кланами – це навіть не вибір між рідними братами, а швидше – між сіамськими близнюками, які один без одного просто нежиттєздатні* (Комуніст, № 18–19, 2006).

Апеляція до гендерного компонента в семантиці фразеологізованій сполуки репрезентується й імпліцитно, а упізнається з контексту опублікованого матеріалу: в ньому обов'язково вказується ім'я особи, для характеристики чи оцінки суспільно-політичної діяльності якої вжито фразеологізм: *Що у Президента на умі, а що – на язиці, або Леонід Кучма в перекладі українською: «Конституційної реформи не буде, буде клон «Кучма–3»* (Самостійна Україна, Ч. 38, 2003); *У «космічних» обіймах мера* [Л. Черновецького]. *Навести у центрі міста «порядок» розпорядився наш космічний мер, якому, певно, як більмо в оці, все українське* (Персонал плюс, № 31, 2007); *«Безперервний» керівник*. *Члени ВРЮ запевняють: Пасенюк легітимно очолює ВАС* (Закон і бізнес, № 5, 2010); *Але «герой» кумівської епохи* [О. Омельченко], *котрий гарячково відшукав собі місцину в «майданній» тусовці і його прислужники явно пересиділи у своїх затишних адміністративних кріслах* (Комуніст, № 90, 2005); *По «нашоукраїнцях» ударять «Березовим кийком»* [Б. Березовський] (Молодь України, № 47, 2007); *У США є свій кишеньковий президент*. *Тепер їм потрібна кишенькова опозиція* (Комуніст, № 24–25, 2005). Ця імпліцитність, очевидно, зумовлена тим, що в українській мові до появи правопису 2019 р. фемінітативи мали обмежену практику вживання: на позначення професій, посад використовували слова чоловічого роду й лише в розмовному стилі допускалися жіночого, пор.: *Міністерка Новосад пояснила «невдале» висловлювання про зарплату 36 тисяч гривень* (<https://www.pravda.com.ua/news/2020/01/22>).

Фемінітативи мають практику продукування в мові ЗМІ, але з відповідною прагматичною метою, пор.: *Попередньому парламентському «шеф-кухареві» – Арсенію Яценюку ніяк не вдалося або придумати новий, або знайти попередній. От і пили українські парламентарі винагтовку воду з-під крана. У листопаді їм це набридло, і «шеф-кухареві» вказали на двері. Арсеній Петрович не особливо засмутився і під час прощального бенкету (на заключній прес-конференції) гордо заявив, що повернеться на «кухню», але вже не на парламентську* (Демократична Україна, № 1, 2009) і *Перець. Приготування цієї страви узяла на себе особисто шефня кабмінівської «кухні» Юлія Тимошенко. <...> Критика стосувалася здебільшого якості приготовлених Тимошенко страв: то «приватизаційний пиріг» пригорів, то «бюджетний вінегрет» покришений недостатньо дрібно, то «коаліційний борщ» з'їли голодні опозиціонери з Партії регіонів ...* (Демократична Україна, № 1, 2009); *Бізнес-проект «вічна революціонерка»* (Персонал плюс, № 5, 2007); *А*

ось «національна героїня», экс-прем'єр і лідер БЮТ Юлія Тимошенко неждано-негадано перетворилася на палку прихильницю Росії (Комуніст, № 78, 2005) і Народ, обманутий майданами, гірко розчарувавшись в «оранжесвих революціонерах», стомившись від усього цього «буде зроблено!», вже готовий зробити свій вибір правильним без лапок, тобто для себе, а не для іноземних порадиноків (Комуніст, № 23–24, 2006).

На позначення негативного ставлення до чого-небудь, а іноді й до самих жінок в українському політикумі, використовують номени атрибутів жіночності, наприклад, *спідниця, хустка, макіяж*, або фізичного стану, властивого тільки жінці: **На політичних панелях України розплодилася достатня кількість блискучих фракцій у міні-спідницях** (Комуніст, № 76, 2005); **Конституція втратила цютовливість** (Галицькі контакти, № 3, 2002); **Конфліктна хустка**. У Туреччині спалахнув неабиякий конфлікт. Президент і прем'єр міністр підтримали пропозицію вилучити з конституції заборону носити хустину в державних університетах (Демократична Україна, № 129, 2007); **Україна без макіяжу**. Зазначу, що нинішнього 2000-го року Україна піднялася на сімдесят восьме місце, залишаючись у групі країн із середнім рівнем розвитку людського потенціалу (Народна газета, № 30, 2000); **Черкаси вагітні катастрофою** (Дзеркало тижня, № 27, 2005).

Таким чином, домінування чоловіків у суспільно-політичній сфері України відбилося у фразеологічному арсеналі сучасних ЗМІ – чоловікам відводиться більш активна роль у лінгвокреативній діяльності.

Наявність антропонімів у складі фразеологізмів ЗМІ виконує переважно інформативну функцію, бо вони більшою мірою вказують на «дійову» особу суспільно-політичної події, ніж зазначають дихотомію статі.

Вживання фемінітивів – лексем, маркованих граматичним жіночим родом, – до зміни правопису в 2019 р. справляло відповідний стилістичний ефект і мало експресивно-оцінну конотацію, переважно негативну.

Отже, про гендерний паритет у мові українських ЗМІ говорити, мабуть, зарано. «Узаконення» фемінітивів, напевне, внесе корективи в трактування фразеологізмів із гендерним компонентом, що функціонують у сучасній мові українських ЗМІ.

ВИСНОВКИ

Проблему аналізу гендерного компонента в фразеологізмах вирішуємо шляхом семантичного й лінгвокультурологічного аналізу.

Гендерологія відкриває нові напрями досліджень, зокрема лінгвістичних, пов'язаних із соціально-історичним, соціокультурним

життям чоловіків і жінок. Гендер – соціокультурна категорія, що характеризує індивіда, залежно від статі.

Гендерна лінгвістика в Україні дещо відстає від західної, але спостерігаємо стійкий інтерес до розвідок у гендерному аспекті на різних лінгвістичних рівнях, з яких лексика й фразеологія є найбільш репрезентативними.

Оскільки фразеологізми становлять потужний фонд українського світосприйняття, чітко й послідовно відображають глибинні стереотипи, гендерні дослідження перспективно здійснювати на матеріалі, який демонструє розвиток міжстатевих стосунків.

Мова ЗМІ – «дзеркало» суспільства, лінгвістичного зокрема. Саме в мові ЗМІ найперше помічаємо суспільно-політичні, культурні, економічні та інші зміни. Гендерні «віяння», звісно, теж активно відображаються в мові ЗМІ.

Домінування чоловіків у суспільно-політичній сфері України відбилося на фразеологічному арсеналі сучасних ЗМІ з гендерним компонентом – чоловікам відводиться більш активна роль у лінгвокреативній діяльності.

Вживання фемінітивів – лексем, маркованих граматичним жіночим родом, – до зміни правопису в 2019 р. справляло відповідний стилістичний ефект і мало експресивно-оцінну конотацію, переважно негативну. Активне продукування фемінітивів, напевне, внесе корективи в трактування фразеологізмів із гендерним компонентом, що функціонують у сучасній мові українських ЗМІ. Нині гендерний паритет у фразеологізмах українських ЗМІ виявляється слабо.

Перспективу подальших розвідок убачаємо в комплексному аналізі фразеологічного фонду мови сучасних ЗМІ, зокрема структури, етимології цих одиниць.

АНОТАЦІЯ

Актуальність цієї розвідки зумовлена необхідністю виявити гендерний компонент в українських фразеологізмах ЗМІ, що сприяє репрезентації культурних стереотипів, які відображають результат соціалізації чоловіка/жінки в суспільстві відповідно до статевої належності.

Мета дослідження – схарактеризувати реалізацію гендерного компонента в семантичній структурі фразеологізмів сучасної української мови ЗМІ.

У роботі висвітлено принципи семантичної організації фразеологізмів із гендерним компонентом, виокремлено й описано відображені у фразеологічній картині світу стереотипні гендерні ознаки, властиві чоловікам або жінкам в українському соціолекті. З'ясовано семантичні особливості досліджуваних одиниць і специфіку

їх функціонування в українській фразеології, що розширило уявлення про сучасний стан лексичної системи, її стилістичний потенціал, можливості семантичних інтерпретацій.

Домінування чоловіків у суспільно-політичній сфері України відбилося на фразеологічному арсеналі сучасних ЗМІ з гендерним компонентом – чоловікам відводиться більш активна роль у лінгвокреативній діяльності. Продуктивне вживання фемінітивів, напевне, внесе корективи в трактування фразеологізмів із гендерним компонентом, що функціонують у сучасній мові українських ЗМІ, але нині гендерний паритет у фразеологізмах українських ЗМІ виявляється слабо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воронова М. Варіанти фразеологізмів у журналістському творі. *Стиль і текст* : збірник статей. Київ, 2001. Вип. 1. С. 159–167.
2. Генералова А.В. Гендерный аспект в социальных науках и психологии. *Общество. Гендер. Культура* : Материалы международной научной практической конференции, Омск, 20–21 сентября, 2001 г. Часть 2. Омск : Омский университет. 2001. 169 с.
3. Голубовська І.О. Антропологізм у мовознавстві та викладанні іноземних мов. *Лінгвістика XXI століття: нові дослідження та перспективи* / Редкол.: В.В. Акуленко (голов. ред.) та ін. Київ : Логос. 2006. С. 33–39.
4. Зыкова И.В. Способы конструирования гендера в английской фразеологии. Москва : Едиториал УРСС, 2003. 232 с.
5. Ільченко О.А. Фразеологічні трансформації в сучасних україномовних ЗМІ: призначення, функції, способи продукування. URL: <https://naub.ua.edu.ua/2014/frazeolohichni-transformatsiji-v-suchasnyh-ukrajinomovnyh-zmi-pryznachennya-funksiji-sposoby-produkuvannya/>.
6. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. Москва : Институт социологии РАН. 1999. 189 с.
7. Коробкіна І. Індивідуально-авторське використання фразеологізмів у творчості Івана Савича. *Вісник Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка*. Філологічні науки. 2000. № 4. С. 178–184.
8. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Москва : Высшая школа, 1996. 381 с.
9. Мартинюк А.П. Конструювання гендеру в англomовному дискурсі. Харків : Констата. 2004. 292 с.
10. Мартинюк А.П. Регулятивна функція гендерно маркованих одиниць мови (на матеріалі сучасного англomовного публіцистичного дискурсу) : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.04 / Київський національний

ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. URL: <http://www.disslib.org/rehuljatyvna-funktsia-henderno-markovanykh-odnyts-movy.html>.

11. Мельник Ю.П. Об'єктивізація гендерних стереотипів у сучасній лінгвістичній науці. *Вісник Житомирського державного університету. Філологічні науки*. 2009. Вип. 45. С. 110–114.

12. Павленко Н.О. Гендерний компонент у структурі та семантиці фразеологічних одиниць сучасної англійської мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2017. 210 с.

13. Першай А.Ю. Семантика пола: репрезентация гендерных отношений во фразеологии. 2003. URL: <https://www.academia.edu/350857/>.

14. Семашко Т. Гендерна лінгвістика в системі сучасної мовознавчої науки. *Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2010. № 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/genderna-lingvistika-v-sistemi-suchasnoyi-movoznavchoyi-nauki/viewer>.

15. Словник фразеологізмів української мови / відпов. ред. В.О. Винник. Київ : Наукова думка. 2003. 788 с.

16. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1996. 295 с.

17. Трофимова Е.И. О концептуальных понятиях и терминах в гендерных исследованиях и феминистской теории. *Женщина в российском обществе*. 2000. № 4. С. 32–39.

18. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. Вид. 6-е, доповн. й переробл. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 552 с.

Information about the author:

Pchenko O. A.,

Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor of the Department of Philology, Translation and
Strategic Communication

National Academy of the National Guard of Ukraine
3, Maydan Zakhysnykiv Ukrainy, Kharkiv, 61001, Ukraine